

μίδου), τοῦ Α. Α. Παπαδοπούλου, Ἀθηνᾶ 65 (1961), σ. 266 - 271 (ὑπὸ Δ. Β. Βαγιακάκου) κ.ἄ. Ἐπίσης διάφορα Ὑπομνήματα ἐπιστημονικῆς δράσεως, ὡς εἶναι τοῦ Ν. Τωμαδάκη, 1949, σσ. 27 κ.ἄ.

Α' - ΤΟΠΩΝΥΜΙΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τὸ νεώτερον Κράτος ἀμέσως ἀπὸ τῆς συστάσεώς του (1833)¹ κατέβαλε πολλὴν σπουδὴν πρὸς «ἀνασύστασιν τῶν παλαιῶν ὀνομάτων τῆς Ἑλλάδος» δι' ἀντικαταστάσεως τοῦ ὀνόματος πολλῶν πόλεων καὶ χωριῶν δι' ἄλλου ἀρχαίου. Κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς Ἀντιβασιλείας τοῦ Ὀθωνος εἰς ἀπὸ τοὺς καλυτέρους ὀνοματοθέτας ἦτο ὁ Γερμανὸς Λουδοβικὸς R o s s (1805 - 1859), ἔφορος ἀρχαιοτήτων Πελοποννήσου καὶ πρῶτος καθηγητῆς τῆς ἀρχαιολογίας εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν (1837 - 1844). Οὗτος ἠσχολήθη κυρίως μὲ τὰ τοπωνύμια τῆς Πελοποννήσου².

Εἰς τὸ Ἀρχεῖον τοῦ Ἀγῶνος τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης (τμῆμα Ἐπιτροπῆς ἀλλαγῆς τοπογραφικῶν ὀνομάτων) εὐρίσκεται τὸ ἐξῆς βασιλικὸν διάταγμα³:

ΟΘΩΝ κ.λπ.

Ἐπιθυμοῦντες νὰ διασώζωσι τὰ ὀνόματα τῶν νέων πόλεων, χωριῶν, ὁδῶν ἢ πλατειῶν τὴν μνήμην διαφόρων θέσεων τῆς ἀρχαίας γεωγραφίας καθὼς καὶ διαφόρων ἐνδόξων ἀνδρῶν τῆς παλαιᾶς καὶ νεωτέρας ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους κατὰ πρότασιν τῆς Ἡμετέρας ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κλπ. Γραμματείας, ἀρ. 19298 καὶ 21354, διορίζομεν ἐπιτροπὴν ἔχουσαν ἔργον, τὴν ἀνεύρεσιν, ἐξακριβῶσιν καὶ ἔγκρισιν τῶν τοιούτων ὀνομάτων, συγκειμένην δὲ ἐκ τῶν κυρίων Γ. Αἰνιάνου, συμβούλου τῆς Ἐπικρατείας, Κ. Ἀσωπίου, καθηγητοῦ τῆς Φιλολογίας, Α. Ραγκαβῆ συμβούλου ὑπουργικοῦ καὶ Νικολαΐδου Λιβαδέως καθηγητοῦ καὶ ὑπουργικοῦ παρέδρου.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 11 Σβρίου 1843.

Τ.Σ. ΟΘΩΝ.

Μ. Γ. Σχινᾶς

1. Διάταγμα τῆς ἀπὸ 3 (15) Ἀπριλίου. Ἐφημ. Κυβερν. 1 (1833), ἀρ. 12.

2. Reisen und Reiseruten durch Griechenland. Erster Theil, Reisen in Peloponnesum, Berlin 1841.

3. Ν. Βέη, Πρῶτες κρατικὲς φροντίδες γιὰ τὰ τοπωνύμια τῆς χώρας. Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιά 9 (1952), σ. 112 - 113.

Ἡ σπουδὴ περὶ μετονομασίας τῶν τόπων ἐκείνων, οἵτινες ἔνεκα τῶν παντοίων περιπετειῶν τοῦ ἔθνους μας, ἀποβαλόντες τὸ ὄνομά των προσέλαβον ἄλλο ἀσήμαντον συνήθως ἢ βαρβαρόφωνον καὶ περὶ ἀποδόσεως εἰς αὐτοὺς τῶν παλαιῶν ἱστορικῶν ὀνομάτων ἦτο βεβαίως εὐεξήγητος καὶ δικαιολογημένη.

Δὲν περιορίσθη ὁμως δυστυχῶς εἰς τοιαύτας ὀρθὰς καὶ ἀναγκαίας μετονομασίας ἢ ἑλληνικὴ διοίκησις κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς βασιλείας τοῦ Ὀθωνος, ἀλλ' ὑπερβολὴ ζήλου παρέσυρεν αὐτὴν εἰς τὸ νὰ κινήσῃ καὶ τὰ καλῶς κείμενα μόνον καὶ μόνον ὅπως προσδώσῃ τὴν ἐπίφασιν ἀρχαιοπρεπείας πρὸς αὐτά¹.

Οὕτω, οὐ μόνον ἐτέθησαν ὀνόματα ἀρχαίων ἑλληνικῶν πόλεων καὶ χωρῶν εἰς τὰς διοικητικὰς διαιρέσεις τοῦ Κράτους, ἀλλὰ καὶ πολλῶν πόλεων καὶ κωμῶν καὶ χωριῶν τὰ νεώτερα ὀνόματα μετεβλήθησαν συμφώνως πρὸς τὴν ἀρχαίαν γεωγραφίαν τῆς Ἑλλάδος. Τὸ ὄνομα π.χ. τῆς ἀσήμου ἀρχαίας Λακωνικῆς πολίχνης Ἐπιδαύρου τῆς Λιμηρᾶς προεκρίθη ὡς ὀνομασία τῆς ἐπαρχίας, ἐν ἣ κεῖται ἡ ἔνδοξος μεσαιωνικὴ πόλις Μονεμβασία. Τότε ἡ Ἀρκαδιὰ μετωνομάσθη εἰς Κυπαρισσίαν, τὸ Ζιτούνι εἰς Λαμίαν, τὰ Σάλωνα εἰς Ἀμφισσαν, ἡ Βοστίτσα εἰς Αἴγιον, ἡ Τριπολιτσὰ εἰς Τρίπολιν, ἡ Καλαμάτα εἰς Καλάμας, αἱ Σπέτσαι εἰς Τιπαρηνόν, ἡ Κόπραϊνα εἰς Χαιρώνειαν κ.λ.π. Ἀρκετὰ τῶν προταθέντων ὀνομάτων δὲν ἐπεκράτησαν, ἀλλὰ μέρη ἔλαβον πάλιν τὸ πρῶτον των ὄνομα ὡς τελευταίως ἡ Καλαμάτα.

Βραδύτερον ἐπίσης, ὅτε παρεσκευάζετο ἡ ἐργασία διὰ τὴν ἀπογραφὴν τῶν κατοίκων τοῦ Κράτους, τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐσωτερικῶν ἀνέθηκεν εἰς ἐπιτροπὴν ἀποτελουμένην ἐκ τῶν Γ. Χατζιδάκι, Α. Μηλιαράκη καὶ Ν. Πολίτου νὰ ἐξετάσῃ τὰ ὀνόματα τῶν δήμων, πόλεων καὶ χωριῶν καὶ νὰ ἀποφανθῇ περὶ τῆς ὀρθῆς γραφῆς αὐτῶν.

Ἐπειδὴ ὁμως ἡ ἔφεσις τῶν μέχρι τότε περὶ τὰ τοπωνύμια ἀσχοληθέντων δὲν ὑπεβοηθεῖτο ὑπὸ τῶν ἀναγκαίων ἐπιστημονικῶν ἐφοδίων, ἔνεκα τῆς ἀνεπαρκείας τῶν τότε γεωγραφικῶν, ἀρχαιολογικῶν, λαογραφικῶν, ἱστορικῶν καὶ γλωσσολογικῶν γνώσεων καὶ ἐπειδὴ πολλὰ ἐγράφησαν πλημμελῶς, ἐκρίθη σκόπιμος νέα προσπάθεια, ἡ ὁποία ἐξεδηλώθη διὰ δημοσιεύσεως τῇ 31 Μαΐου 1909 διατάγματος « Περὶ συστάσεως Ἐπιτροπείας πρὸς μελέτην τῶν τοπωνυμιῶν τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐξακρίβωσιν τοῦ ἱστορικοῦ λόγου αὐτῶν »².

1. Ν. Πολίτου, Λαογρ. Σύμμ. 1 (1920), σ. 142.

2. Εἰσηγητικὴν ἐκθεσιν καὶ Διάταγμα βλ. ἐν Λαογρ. 1 (1909), σ. 422 -

Ἡ πρώτη Ἐπιτροπεία ἀπετελέσθη ἀπὸ τοὺς Ν. Πολίτην (πρόεδρον), Σπ. Λάμπρον, Γ. Χατζιδάκιν, Γρ. Βερναδάκην, Χρ. Τσουνταν καθηγ. Πανεπιστημίου, Π. Καββαδίαν καθηγ. Πανεπ. καὶ γενικὸν ἔφορον ἀρχαιοτήτων, Κ. Παπαμιχαλόπουλον βουλευτήν, Δ. Καμπούρογλου ἔφορον Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, Α. Βαμπᾶν τμημ. Ὑπ. Ἐσωτερικῶν, Κλ. Στεφάνου διευθ. ἀνθρωπολ. Μουσείου, Γ. Σωτηριάδην ἔφορον ἀρχαιοτήτων, Μ. Χρυσόχοον χαρτογράφον, Κ. Ράδον καθηγ. τῆς ναυτικῆς ἱστορίας καὶ Γ. Χωματιανὸν διευθ. τῆς ὑπηρεσίας ἀπογραφῆς πληθυσμοῦ τοῦ Κράτους¹.

Οὗτοι θὰ ἐξέφερον γνώμην α) περὶ τῶν ἀλλογλώσσων ἢ κακοφῶνων ὀνομάτων, ὅσα δὲν συνδέονται πρὸς ἐπίσημόν τι γεγονός τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ β) περὶ τῶν ἀκαταλλήλων Ἑλληνικῶν, ὅσα ἀντικατέστησαν παλαιότερα καὶ γνωριμώτερα Ἑλληνικά ὀνόματα. Οὕτω, ἐμελετήθησαν πλεῖστα τοπωνύμια², τὰ δὲ πορίσματα τῶν μελετῶν ἐξεδόθησαν ἐπιμελείᾳ τοῦ Ν. Πολίτου³ ὑπὸ τὸν τίτλον *Γνωμοδοτήσεις περὶ μετονομασίας συνοικισμῶν καὶ κοινοτήτων*, Ἀθῆναι 1920, σσ. 175.

Ἀμα τῇ ἀπελευθερώσει τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Ἡπείρου τὸ Συμβούλιον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας ἐνεπνεύσθη τὴν ἰδέαν, ἵνα εἰς τὴν πανένδοξον τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τοῦ Πύρρου χώραν ἀποδοθῶσιν αἱ ἑλληνικαὶ παλαιωνυμῖαι. Συνέστησεν ὅθεν τοπωνυμικὴν Ἐπιτροπέαν ἐκ μελῶν αὐτοῦ καὶ ἐξ ἄλλων ἐπιστημόνων ἀποτελουμένην ἐκ τῶν Γ. Παπαβασιλείου, Ἀθ. Γεωργιάδου, Κ. Ζησίου, Β. Λεονάρδου Κλ. Στεφάνου, Γ. Γαρδίκου (συμβούλων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας) καὶ ἐκ τῶν Γ. Φιλαρέτου πρώην ὑπουργοῦ, Θ. Βορέα καθηγ. Πανεπ. Ἀθηνῶν, Μ. Βολονάκη Γεν. Γραμμ. Ὑπ. Παιδείας, Α. Πα-

426. Διὰ πλείονα βλ. Μ. Τριανταφυλλίδην, Νεοελληνικὴ Γραμματικὴ, Ἱστορικὴ Εἰσαγωγή, Ἀθῆναι 1938, σ. 570 - 579.

1. Βραδύτερον μέλη τῆς ἐπιτροπέας ἐξελέγησαν καὶ οἱ Ἀ. Ἀδαμαντίου, Σ. Μενάρδος, Σ. Κουγέας, Σ. Κυριακίδης, Κ. Ἀμαντος καὶ Ἰ. Βογιατζίδης.

2. Ἀργότερον διὰ Β.Δ. τῆς 14 Νοεμβρίου 1923 συνεστήθη καὶ ἕτερα Ἐπιτροπὴ τῶν τοπωνυμῶν τῆς Ἀττικῆς, δι' ἑτέρου δὲ Β.Δ. τῆς 31 Ἰουλίου 1936 περὶ κωδικοποιήσεως « τῆς νομοθεσίας περὶ δήμων καὶ κοινοτήτων » καθωρίζετο ὅτι προκειμένου περὶ ὀνόματος κοινότητος ἢ συνοικισμοῦ « προτιμᾶται τὸ τυχὸν ὑπάρχον ἀρχαῖον ὄνομα τοῦ συνοικισμοῦ, ἐφ' ὅσον τὸ σύγχρονον δὲν ἔχει ἱστορικὴν σημασίαν ».

3. Βλ. Τοῦ αὐτοῦ, Τοπωνυμικά, Λαογρ. 4 (1912/3), σ. 572 - 600 καὶ 5 (1915), σ. 264 - 308. Πβ. καὶ Σ. Κυριακίδην, Ὁδηγία διὰ τὴν μετονομασίαν κοινοτήτων καὶ συνοικισμῶν ἐχόντων Τουρκικὸν ἢ Σλαβικὸν ὄνομα, ἐκδ. Ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν, 1926.

παζαχαρίου καθηγ. Διδασκ. Μέσης Ἐκπαιδ. καὶ Α. Κεραμοπούλου ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων.

Ἡ ἐπιτροπὴ ἐπεδίωξεν α) νὰ ἐξακριβώσῃ κατὰ τὸ δυνατὸν τὰς Ἑλληνικὰς τοπωνυμίας, αἵτινες ἦσαν αὐθεντικῶς ἐκ τῆς ἀρχαιότητος μεμαρτυρημέναι καὶ αἵτινες αὐτοδικαίως πρέπει νὰ ἀντικαταστήσωσι τὰς ἐπήλυδας βαρβάρους, β) τίνες ἄλλαι ἑλληνικαὶ ὀνομασίαι διεσώζοντο καίπερ μὴ ἐξ ἀρχαίων πηγῶν μαρτυρούμεναι, αἵτινες ἐπίσης δικαιούνται νὰ μείνωσιν ἐν χρῆσει, γ) αἱ ξενικαὶ τοπωνυμίας (Τουρκικαί, Σλαβικαί, Ἀλβανικαί) πῶς δύνανται εὐστόχως νὰ ἐξελληνισθῶσιν.

Ἡ ἐπιτροπὴ ἐπρότεινε διαφόρους μετονομασίας π.χ. Νομὸς Νεσιτίδος ἢ Νέστου (ὁ Δράμας), Ἡδωνίς (ἡ ἐπαρχία Δράμας), νομὸς Στρυμονίας ἢ Στρυμόνος (ὁ Σερρών), Ὀδομαντικὴ (ἡ ἐπαρχία Σερρών), νομὸς Ἀμφαξίτιδος ἢ Ἀξιού (ὁ Θεσσαλονίκης), Μυγδονία (ἡ ἐπαρχία Θεσσαλονίκης), Ἐλιμία (ἡ ἐπαρχία Κοζάνης), Λυγκησις (ἡ ἐπαρχία Φλωρίνης), Χαονία (ἡ ἐπαρχία Ἀργυροκάστρου), Μολοσσίς (ἡ ἐπαρχία Ἰωαννίνων), Κασσωπία (ἡ ἐπαρχία Πρεβέζης), κ.λ.π.¹.

Αἱ ἄνωτέρω ἐπιτροπαὶ ἀπέβλεπον εἰς τὴν μελέτην τῶν ὀνομάτων πόλεων ἢ χωρίων καὶ εἰς τὴν μετονομασίαν αὐτῶν. Τὸ ζήτημα ὅμως τῆς μετονομασίας τοπωνυμίων — τῶν γεγλυμμένων τούτων ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἐπιγραφῶν² — εἶναι σπουδαιότατον καὶ πολλαὶ περὶ τούτου ἐγράφησαν γινῶμαι³. Ἐκ τῶν πρώτων ὅστις ἐτάχθη κατὰ τῆς μετονομασίας ἦτο ὁ Α. Μηλιαράκης⁴, ὅστις ἔγραψεν ὅτι « πᾶσα ἀντικατάστασις σημερινῶν ὀνομάτων δι' ἀρχαίων καὶ πᾶσα μεταβολὴ ἢ τῆς ρίζης ἢ τῆς καταλήξεως αὐτῶν ἐπιχειρουμένη ὑπὸ τῶν γεωγραφούντων ἢ ὑπὸ τῶν διοικητικῶν ἀρχῶν ἄνευ μελέτης ἰσοδυναμεῖ πρὸς καταστροφὴν ζωντανῶν μνημείων τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας καὶ γλώσσης ἄνευ πρακτικῆς ἢ ἠθικῆς ὠφελείας... »⁵ καὶ ὅτι « ἂν τὰ ὀνόματα ταῦτα εἶναι ἔχνη τῆς διαβάσεως ξένων φυλῶν τίς ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ διαγράφῃ τὰ ἔχνη ταῦτα ἐκ τῆς ἱστορίας; Ἄν θεωρῇ τὰ ἔχνη ταῦτα

1. Διὰ πλείονα βλ. Γ. Κ. Γαρδικα, Μελετήματα Ἀρχαιολογικά, Ἐν Ἀθήναις 1915. Ἑλληνικαὶ τοπωνυμίας Μακεδονίας καὶ Ἠπείρου, σ. 3 - 13.

2. Α. Μηλιαράκη, Μεσσαριά, Ἱστορικαὶ ἐρευναι περὶ τοῦ ὀνόματος τούτου ὡς γεωγραφικοῦ, ΔΙΕΕ 4 (1892), σ. 423.

3. Πλείονα βλ. Μ. Τριανταφυλλίδη, Νεοελληνικὴ γραμματικὴ. Ἱστορικὴ Εἰσαγωγή, σ. 570 - 579, 595 - 596. Πβ. Ἰω. Θωμόπουλον, ἐνθ' ἄν., σ. 79 - 80.

4. Ἐνθ' ἄν. Ἐφημ. Ἀθηνῶν « Ἄστου » τῆς 6 - 8 Ἰανουαρίου 1892.

5. ΔΙΕΕ 4 (1892), σ. 423.

βάρβαρα, ἃς ὑψώσῃ αὐτὸς παρ' αὐτὰ τὰ ἔνδοξα μνημεῖα τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ »¹.

Ἡ γνώμη αὕτη ἐνθυμίζει τοὺς λόγους τοῦ Ἰσοκράτους² ὅταν οἱ βάρβαροι « ἐτόλμησαν τὰ τῶν θεῶν ἔδη καὶ τοὺς ναοὺς συλᾶν καὶ κατακάειν ». Περὶ τούτου ὁ ρήτωρ λέγει: « δι' ὃ καὶ τοὺς Ἴωνας ἄξιον, ἐπαινεῖν, ὅτι τῶν ἐμπρησθέντων ἱερῶν ἐπηράσαντ' εἴ τινες ἢ πάλιν εἰς τὰρχαῖα καταστῆσαι βουληθεῖεν, οὐκ ἀποροῦντες, πόθεν ἐπισκευάσωσιν, ἀλλ' ἴν' ὑπόμνημα τοῖς ἐπιγινομένοις ἢ τῆς τῶν βαρβάρων ἀσεβείας, καὶ μηδεὶς πιστεύῃ τοῖς τοιαῦτ' εἰς τὰ τῶν θεῶν ἑξαμαρτεῖν τολμῶσιν, ἀλλὰ καὶ φυλάττωνται καὶ δεδίωσιν, ὄρωντες αὐτοὺς οὐ μόνον τοῖς σώμασιν ἡμῶν ἀλλὰ καὶ τοῖς ἀναθήμασι πολεμήσαντας ».

Δηλ. καὶ εἰς τὴν μίαν περίπτωσιν τῶν τοπωνυμίων καὶ εἰς τὴν ἄλλην τῶν ἐμπρησθέντων ἱερῶν ὁ λόγος τῆς διατηρήσεώς των εἶναι ἵνα δηλώνουν ὅτι « ἀπὸ ἐδῶ ἐπέρασαν οἱ βάρβαροι χωρὶς νὰ δυνηθοῦν νὰ δημιουργήσουν κατάστασιν μονίμου παραμονῆς καὶ ἐπικρατήσεώς των ».

Περὶ τοῦ ἰδίου θέματος ὁ Δ. Καμπούρογλου³ παρατηρεῖ: « Ὁ χρόνος κατὰ τὴν πορείαν του καὶ οἱ βάρβαροι κατὰ τὰς ἐπιδρομάς των μεταβάλλουν συνήθως τὰς τοπωνυμίας τῆς χώρας ἀπὸ τὴν ὁποῖαν διέρχονται. Ἄλλας ἑξαφανίζουσι, ἄλλας ἀντικαθιστοῦσι, ἄλλας παραμορφῶνουν κατὰ τρόπον πολλάκις τοιοῦτον, ὥστε νὰ παρουσιάζωνται πρὸ τοῦ ἐρευνητοῦ ὡς αἰνίγματα πρὸς λύσιν. Μὲ τὸ νὰ ἀτυχήσῃ ὁμως μία χώρα ὡς πρὸς τὸ ὄνομά της δὲν σημαίνει ὅτι ἔχασε καὶ τὸν φυλετικὸν της χαρακτῆρα, πολὺ δὲ περισσότερο τὰ ἀναφαίρετα δικαιώματά της, τὰ ὁποῖα ἔδωσαν εἰς αὐτὴν ἡ φύσις, ἡ τύχη, ἡ ἱστορία καὶ ἡ δόξα ».

Παρ' ὅλα ταῦτα εἶναι ἀληθὲς ὅτι παρίσταται ἀνάγκη νὰ μεταβληθῶσι κακόφωνα ὀνόματα, τῶν ὁποίων ἄλλοι λόγοι δὲν ἐπιβάλλουν τὴν διατήρησιν. Χρειάζεται ὁμως μεγάλη προσοχὴ διότι ἀπὸ τῆς στιγμῆς τῆς ἄνευ σοβαροῦ λόγου μετονομασίας ἐνὸς τόπου ἀφαιρεῖται κάτι ἀπὸ τὴν ζωὴν του, διακόπτεται ἡ ἱστορικὴ πορεία του καὶ ἐνίοτε λησμονεῖται. Συμβαίνει δὲ κάποτε ἡ μετονομασία νὰ ἀλλάσῃ ἑλληνικωτάτην ὀνομασίαν ἀρχαίαν ἢ μεταγενεστέραν, τὴν ὁποῖαν διετήρησεν ὁ τόπος κατὰ τὴν μακροαῖωνα ζωὴν τοῦ ἔθνους καὶ τῆς γλώσσης. Τοιαῦτα πρόχειρα

1. Γεωγραφία πολιτικὴ νέα καὶ ἀρχαία τοῦ νομοῦ Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας, Ἐν Ἀθήναις 1896, σ. ιβ'.

2. Πανηγ. 156.

3. Τοπωνυμικὰ Παράδοξα, Ἀθήναι 1920, σ. 5 - 6.

παραδείγματα ἔχω ἐκ Μάνης, ὅπου τελευταίως δύο ἑλληνικώτατα τοπωνύμια, τὸ Δρουαλί, τὸ (ὑποκ. τοῦ Δρουάλο, ὃ ἐκ τοῦ Δροῦ, ὃ ἐκ τοῦ οὐσ. δροῦς)¹ καὶ τὸ Γαρμπελέα, ἡ (ἐκ τῆς αὐτόθι φυομένης ἀγριαμπελέας)², μετωνομάσθησαν, τὸ μὲν πρῶτον εἰς Δρουμός (τῆς αὐτῆς δηλ. ρίζης πρὸς τὸ πρῶτον) καὶ τὸ δεύτερον εἰς Κυβελαίικα, διότι κατοικεῖται τοῦτο ἐξ ὀλοκλήρου ὑπὸ τῆς οἰκογενείας τῶν Κυβέλων.

Μερικὰ τοπωνύμια συνδέονται καὶ μὲ λίαν σημαντικὰ ἱστορικά γεγονότα, τὰ ὁποῖα καὶ τὰ δημοτικὰ τραγούδια ἐξυμνοῦν μὲ τὸ ὄνομα τοῦ τόπου τὸ ὁποῖον θέλομεν νὰ ἀλλάξωμεν. Ἄλλα τοπωνύμια ἔφθασαν μέχρις ἡμῶν μὲ ἠλλοιωμένην τὴν γλωσσικὴν των μορφήν καὶ εἶναι δυνατὸν ὑπὸ τὸν ξενοφανῆ τύπον νὰ κρύπτεται ἑλληνικώτατον τοπωνύμιον. Τούτου εἴτε ἡ προσεκτικὴ μελέτη εἴτε μία ἐπιγραφὴ εἴτε ἓν ἔγγραφον δύνανται νὰ ἀποκαταστήσουν τὴν ἑλληνικότητα.

Γενικῶς διὰ τὴν μελέτην τῆς ἱστορικῆς γεωγραφίας τοῦ τόπου καὶ τῆς γλωσσικῆς ἐξελίξεως ἡ μετονομασία τῶν τοπωνυμίων εἶναι ἐπιζημία.

Πρώτη προσπάθεια καταγραφῆς, συλλογῆς καὶ μελέτης τῶν τοπωνυμίων παρουσιάζεται εἰς τὰ περιοδικά: « Ἐφημερὶς τῶν Φιλομαθῶν », « Πανδώρα », « Παρνασσός », « Ἐπειρὶς τοῦ Παρνασσοῦ », « Ἐστία », « Φιλίστωρ », « Ἐβδομάς », « Περιοδικὸν Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως », « Ζωγράφειος Ἀγών », « Ἀθηνᾶ » καὶ « Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας ». Εἰς ταῦτα ἐκτὸς τῆς ἀπλῆς συλλογῆς ἐπιχειρεῖται καὶ ἑρμηνεία τῆς μορφῆς, ἐξετάζεται δὲ καὶ ἡ σημασία τῶν τοπωνυμίων³. Ἐκ τῶν ἐνταῦθα δημοσιευθεισῶν ἔργων ἀξίαι σημειώσεως εἶναι αἱ τοῦ Α. Κυπριανοῦ, Α. Μηλιαράκη, Α. Πετρίδου, Ἡλ. Τσιτσέλη, Δ. Καμπούρογλου, Δ. Κυριακοῦ, Α. Παπαδήμου, Α. Σακελλαρίου, Α. Ἀδαμαντίου, Π. Ἀραβαντινοῦ, Ἐμμ.

1. Δ. Β. Βαγιακάκου, Ἀρχαῖα καὶ μεσαιωνικὰ τοπωνύμια ἐκ Μάνης, Πελοπονν. 2 (1957), σ. 309.

2. Τοῦ αὐτοῦ, Αὐτόθι 5 (1961), σ. 166 - 168.

3. Τοπωνύμια εἰς παλαιότερα κείμενα εὐρίσκομεν εἰς: Μητροπολίτου Ἀθηνῶν Μελετίου, Γεωγραφία παλαιὰ καὶ νέα, Βενετία 1728. Γ. Κωνσταντᾶ - Ν. Φιλιππίδη τῶν Δημητριάδων, Νεωτέρα Γεωγραφία, Βιέννη 1711, Ν. Νηφάκου, Λακωνικὴ χωρογραφία (1798), ἔκδ. G. Mauger, Das Griechische Volk, Heidelberg 3 (1835), σ. 1 - 13. Εἰς τὰς σημειώσεις τῶν ἔργων τοῦ Α. Κοραῆ, Εἰς Ἐγχειρίδιον Γεωγραφίας τοῦ Κροζάτου ὑπὸ Ν. Γ. Φαρδοῦλη Σμυρναίου, Ἐν Ἐρμουπόλει 1835. Ι. Λεονάρδου, Νεωτάτη τῆς Θεσσαλίας χωρογραφία, Βουδαπέστη 1836, Α. Μουστοξύδη, Ἑλληνομνήμων 1843 - 1853.

Γαλάνη, Κ. Γούναρη, Θ. Ν. Φιλαδελφέως, Γ. Φιλαρέτου, Ν. Χαβιαρά και Ι. Ἀμπελά.

Φυσικὰ πρῶτος σταθμὸς εἶναι ἡ ἐργασία τοῦ Α. Μηλιαράκη, ὅστις γεωγραφῶν τὴν Ἑλλάδα εἰς τὰ ἔργα του ἐκθέτει τὸν ἀκριβῆ καθορισμὸν τῆς γεωγραφικῆς θέσεων τῶν χωρίων καὶ κωμοπόλεων, καταγράφει τὰ ὀνόματα θέσεων, ἐκτάσεων, ὄρεων, παραλίων, ἀκρωτηρίων, ὄρων, κόλπων, νησίδων, κοιλάδων, πηγῶν, σπηλαίων, βράχων, λιμνῶν, ποταμῶν ὡς ταῦτα λέγονται ὑπὸ τῶν κατοίκων καὶ συνοδεύει τὰς ἐργασίας του μὲ χάρτας ἀκριβεῖς.

Τὴν συλλογὴν, ἐρευναν καὶ μελέτην τῶν τοπωνυμίων καὶ ὀνομάτων ὑποβοηθοῦν τὰ μέγιστα αἱ κατὰ τόπους ἐκδιδόμεναι Ἐπετηρίδες, τὰ Ἡμερολόγια, Τοπικοὶ ὁδηγοί, Χάρται, αἱ Τοπικαὶ Ἱστορίαι, ὅταν μάλιστα εἰς αὐτὰς γίνεται ἀκτογραφία, ὄρεογραφία καὶ καταγράφονται τὰ ὀνόματα διαφόρων θέσεων, καὶ ἐνίοτε καὶ αἱ τοπικαὶ ἐφημερίδες. Εἰς ὅλα αὐτὰ εὐρίσκει κανεὶς εἴτε ἀπλᾶς συλλογὰς εἴτε μελέτας ἐνὸς τοπωνυμίου ἢ τῶν τοιούτων περιοχῆς ὁλοκλήρου. Εἰς σημαντικὸς ἀριθμὸς τοπωνυμίων ἔχει καταγραφῆ καὶ εἰς τὰ χειρόγραφα τοῦ Ἀρχείου τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ καὶ τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Εἰς ταῦτα δεόν νὰ προστεθῆ καὶ τὸ ὑλικὸν τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας τὸ ὁποῖον περιέχει ὀνόματα καὶ τοπωνύμια ἐκ κειμένων, ἐγγράφων ἢ ἄλλων πραγματειῶν περὶ τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας (1453 - 1821)¹. Τὰ ὑπὸ ξένων περιηγητῶν ἀναγραφόμενα τοπωνύμια εἰς τὰ Ὀδοιπορικὰ καὶ τοὺς Χάρτας αὐτῶν, δεόν νὰ λαμβάνωνται ὑπ' ὄψιν κατόπιν ἐπισταμένου ἐλέγχου, διότι οὗτοι δὲν ἀντελαμβάνοντο σαφῶς τὴν ἑλληνικὴν προφορὰν ἢ ἐδυσκολεύοντο εἰς τὴν ἀπόδοσιν τῆς ὀρθῆς γραφῆς τῶν τοπωνυμίων².

Μία ἄλλη προσπάθεια ἀξίζει νὰ ἐξαρθῆ ἰδιαιτέρως, ἡ τῆς Ἐταιρείας Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν. Ἡ Ἐταιρεία αὕτη, δι' ὑπομνή-

1. Βλ. Κανονισμὸν ἀποδελτιώσεως Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου. Προλεγόμενα καὶ Εὐρετήριον ὑπὸ Μ. Μανούσακα, ΕΜΑ 7 (1957) [1958], Παράρτημα.

2. Ὁ Κ. Μ. Κούμας, ἐν τῷ προλόγῳ τῆς μεταφράσεως τῆς γεωγραφίας τοῦ Nitsch, Σύνοψις τῆς παλαιᾶς Γεωγραφίας, ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας 1819, σ. ε' γράφει: «Τὰ νεώτερα τῆς Ἑλλάδος ὀνόματα δυσκόλως δυνάμεθα νὰ μάθωμεν ἀπὸ τοὺς Εὐρωπαίους τὸ μὲν, διότι δὲν ἐμποροῦν οὗτοι νὰ τὰ ἐκφράσωσιν ἀκριβῶς καὶ νὰ τὰ γράψωσιν ἀπαραλλάκτως, καθὼς προφέρονται ἢ ἀπὸ ἡμᾶς ἢ ἀπὸ τοὺς κρατοῦντας, τὸ δέ, διὰ παρέλαβον πολλὰ ἐπταισμένως ἀπὸ τοὺς πρὸ αὐτῶν περιηγητὰς καὶ συγγραφεῖς καὶ μεταδίδουσιν οὕτως εἰς τοὺς διαδόχους των». Διὰ παραφθορὰς ἑλληνικῶν τοπωνυμίων ὑπὸ τῶν ξένων βλ. Ἐλένης Βουραζέλη, Ἀρχιπέλαγος - Αἰγαῖον Πέλαγος, Ἐν Ἀθήναις 1941, σ. 9 - 12.

ματός της (τῷ 1957) περὶ τοῦ κινδύνου ἔξαφανίσεως τοῦ τοπωνυμικοῦ πλούτου τῆς Κρήτης πρὸς τὰς ἀρμοδίας ἀρχὰς τῆς Κρήτης καὶ τοὺς δημοδιδασκάλους, συνεκέντρωσε 30.000 περίπου τοπωνύμια τῆς νήσου. Ἦδη τὰ τοπωνύμια ταῦτα ἔχουν καταγραφῇ εἰς δελτία καὶ ὑπολείπεται ὁ ἔλεγχος καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ ἐπεξεργασία αὐτῶν πρὸς σύνταξιν καὶ ἔκδοσιν τοῦ *Τοπωνυμικοῦ Λεξικοῦ τῆς Κρήτης*¹.

Τελευταίως καὶ τὸ Ἑπιχειρηματικὸν Ἐσωτερικῶν — (ἐνταῦθα ἐδρεύει σήμερον ἡ Ἐπιτροπὴ Τοπωνυμίων) — ἐπεχείρησε μίαν πλήρη συλλογὴν τῶν τοπωνυμιῶν ὀλοκλήρου τοῦ Κράτους (καὶ τῶν ὀνοματοθεσιῶν τῆς ὑπαίθρου) διὰ μέσου τῶν προέδρων τῶν κοινοτήτων καὶ τῶν ὀργάνων ἀγροφυλακῆς ἐπὶ τῇ βάσει ἐντύπων πρὸς αὐτοὺς ὀδηγιῶν. Κατὰ πόσον ὅμως ἡ συλλογὴ αὕτη πληροῖ τὰς συγχρόνους ἐπιστημονικὰς ἀνάγκας καὶ κατὰ πόσον εἶναι ἀκριβὴς καὶ πλήρης δὲν δύναμαι νὰ γνωρίζω. Παρὰ τὴν ἐργασίαν ταύτην τὸ Ἑπιχειρηματικὸν Ἐσωτερικῶν (Διεύθυνσις Τοπικῆς Αὐτοδιοικήσεως τμημα Δημοτικῆς καὶ Κοινοτικῆς διοικήσεως, Γεν. Διευθ. Σ. Δεληνίκος, Τμημ. Β. Βέργος, Εἰσηγ. Γ. Μοτσενίγος, Δ. Μολέμης), ἐπραγματοποίησε μίαν ἔκδοσιν σειρᾶς πενήτηκοντα τόμων (*εἰς τόμος δι' ἕκαστον νομόν*) ὑπὸ τὸν τίτλον: *Στοιχεῖα συστάσεως καὶ ἐξελέξεως τῶν δήμων καὶ κοινοτήτων ἀπὸ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ Νόμου ΔΝΖ' τοῦ ἔτους 1912 καὶ ἐφεξῆς*.

Δι' ἑκάστην κοινότητα τοῦ νομοῦ σημειοῦνται τὰ στοιχεῖα τῆς ἀρχικῆς ἀναγνωρίσεως αὐτῆς, δηλ. ἐκ τίνος ἄλλης κοινότητος ἢ δήμου προῆλθε καὶ πότε, ποία ἡ ἔδρα τῆς κοινότητος, ποῖοι οἱ συνοικισμοὶ οἱ ἀρχικῶς ἀπαρτίσαντες τὴν κοινότητα, ποῖοι οἱ νῦν ἀποτελοῦντες αὐτήν, ποῖαι προσαρτήσεις καὶ ποῖαι μετονομασίαι ἔγιναν καὶ πότε καὶ ποῖος ὁ πληθυσμὸς ἑκάστου χωρίου κατὰ τὰς ἀπογραφὰς τοῦ 1920, 1928, 1940 καὶ 1951.

Τὰ ὀνόματα τῶν πόλεων καὶ συνοικισμῶν ἀναγράφονται ὑπὸ τὴν γραφὴν τὴν ὁποίαν εἶχον ὅτε ἐγένετο ἡ διοικητικὴ μεταβολὴ ἢ ἡ ἀπογραφὴ εἰς ἣν μνημονεύονται. Εἰς τὸ τέλος ἑκάστου τόμου ὑπάρχει καὶ χρησιμώτατον ἀλφαβητικὸν εὑρετήριον, ὅπου, χάριν τῆς ἱστορίας, καταχωρίζονται καὶ τὰ ξενικὰ ὀνόματα δι' ὧν εἶχον ἀντικατασταθῆ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας τὰ ἑλληνικὰ ὀνόματα τῶν πόλεων καὶ τῶν χωρίων, τὰ ὁποῖα ἀποκατεστάθησαν μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ ἔθνους. Ἡ

1. Πλείονα βλ. Γ. Κουρμούλη, *Τοπωνυμικὸν Λεξικὸν τῆς Κρήτης*, ΕΕΚΣ 2 (1939), σ. 245 - 250. Πβ. καὶ Κρητ. Χρον. 10 (1956), σ. 399 - 403 καὶ 11 (1957), σ. 323.

ἔκδοσις αὕτη εἶναι ἀποτέλεσμα μακρᾶς καὶ συστηματικῆς ἐργασίας καὶ διὰ τοῦτο οἱ παρασκευάσαντες αὐτὴν εἶναι ἄξιοι ἐπαίνου. Ἐν γενικὸν εὐρετήριον καὶ τῶν πενήτηκοντα τόμων εἶναι λίαν ἀπαραίτητον. Εὐχῆς ἔργον θὰ ἦτο νὰ γίνῃ καὶ μία ἀνάλογος ἐργασία διὰ τὴν μέχρι τοῦ 1912 κατὰ δήμους διοικητικὴν διαίρεσιν τῆς χώρας ἀπὸ τῆς συστάσεως τοῦ ἐλευθέρου Ἑλληνικοῦ Βασιλείου, διὰ νὰ ἔχωμεν οὕτω τὰς τεθείσας ὀνοματοθεσίας καὶ τὰς γενομένας μετονομασίας τῶν πόλεων καὶ χωρίων ὁλοκλήρου τοῦ Κράτους.

Παραλλήλως σημειώνομεν καὶ τοὺς κατὰ ἐπαρχίας ἐκδοθέντας χάρτας ὑπὸ κλίμακα 1 : 100.000 τῆς Γενικῆς Στατιστικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος, οἵτινες, πλὴν τῶν ἄλλων γεωγραφικῶν στοιχείων, ἀναγράφουν παρὰ τὸ τοπωνύμιον καὶ τὸ ὑψόμετρον αὐτοῦ.

Μεγάλην ὠθησιν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν τοπωνυμικῶν καὶ ἀνθρωπωνυμικῶν σπουδῶν ἔδωκαν αἱ ἐργασίαι τοῦ Σ. Λάμπρου, τοῦ Ν. Πολίτου καὶ τοῦ Γ. Χατζιδάκι. Οἱ δημιουργοὶ οὗτοι τῶν ἀντιστοιχῶν ἐν Ἑλλάδι ἐπιστημῶν Βυζαντινολογίας, Λαογραφίας καὶ Γλωσσολογίας ἐντὸς τοῦ κύκλου τῶν ἰδιαιτέρων ἐνδιαφερόντων των περιέλαβον καὶ τὰ τοπωνύμια καὶ ἐπεχείρησαν τὴν μελέτην αὐτῶν κατὰ τρόπον ἐπιστημονικόν.

Ὁ Σ. Λάμπρος διὰ τῶν « Συμμείκτων » κυρίως τοῦ Ν. Ἑλληνομνήμονος, ἀλλὰ καὶ δι' ἄλλων αὐτόθι μελετῶν του ἐξήτασε πολλὰ τοπωνύμια τῆς μεσαιωνικῆς ἐποχῆς ἀλλὰ καὶ τῆς τουρκοκρατίας. Ὁ Ν. Πολίτης ὡς πρόεδρος τῆς ἐπιτροπῆς μετονομασίας τοπωνυμίων καὶ ὑπὸ τὴν ἰδιότητά του ὡς λαογράφου διεφώτισεν ἀρκούντως ἐπίσης τὴν ἔρευναν. Τὸ βάρος ὅμως τῆς μελέτης τῶν τοπωνυμίων καὶ ὀνομάτων πίπτει εἰς τὴν γλωσσολογίαν κυρίως. Ἡ γνῶσις τῶν γλωσσικῶν νόμων, τῶν φωνητικῶν μεταβολῶν καὶ τῶν διαλεκτολογικῶν γνωρισμάτων εἶναι ἀπαραίτητα ἐφόδια τοῦ ἀσχολουμένου μὲ τὰ τοπωνύμια καὶ ὀνόματα, διότι ταῦτα εἶναι στοιχεῖα γλωσσικὰ καὶ ὡς τοιαῦτα ὑφίστανται διαφόρους ἀλλοιώσεις αἱ ὁποῖαι καθιστοῦν τὴν ἀρχὴν αὐτῶν λίαν δυσδιάγνωστον καὶ τὴν ἐξαγωγήν πορισμάτων ἀρκετὰ δυσχερῆ. Ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου σημαντικὴ ὑπῆρξεν ἡ συμβολὴ τοῦ Γ. Χατζιδάκι. Αἱ γλωσσικαὶ μελέται του καὶ αἱ περὶ τὰ τοπωνύμια ἐργασίαι του ἔδωσαν λαβὴν εἰς τὴν δημιουργίαν παρ' ἡμῖν σοβαρᾶς ἐπιστημονικῆς περὶ τῆς μελέτης τῶν ὀνομάτων καὶ τοπωνυμίων κινήσεως. Ἡ περὶ τοῦ ἐτύμου τῆς λέξεως *Μορέας*¹ πραγματεία αὐτοῦ ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐξετάζει συστήματα

1. Βλ. κατωτέρω τοὺς τίτλους τῶν σχετικῶν ἐργασιῶν.

καταλήξεων φυτῶν καὶ φυτωνύμων τόπων θὰ ἀποτελῆ πάντοτε τὴν βάσιν διὰ τὴν ἔρευναν παρομοίων τοπωνυμίων.

Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ παρόντος αἰῶνος πολλαὶ καὶ συστηματικαὶ ἐργασίαι ἔχουν δημοσιευθῆ διαλαμβάνουσαι εἴτε περὶ ὠρισμένων μόνον τοπωνυμίων εἴτε περὶ ὀνομάτων τόπων περιορισμένων ἢ εὐρύτερων περιοχῶν. Οὕτω, πλὴν τῶν ἀνωτέρω τριῶν μελετητῶν πρέπει νὰ σημειωθῆ καὶ ἡ προσφορὰ τῶν Α. Μηλιαράκη, Κ. Ἀμάντου, Σ. Μενάρδου, Σ. Κυριακίδου, Α. Χατζῆ¹, Ἐμμ. Πεζοπούλου, Μ. Τριανταφυλλίδου, Γ. Ἀναγνωστοπούλου, Ἀ. Ἀδαμαντίου, Σ. Δραγούμη, Σ. Ξανθουδίδου, Ν. Βέη, Σ. Κουγέα, Δ. Ζακυθηνοῦ, Ν. Ἀνδριώτη, Γ. Κουρμούλη, Δ. Γεωργακά, Ν. Τωμαδάκη, Ι. Καλιτσουνάκη, Π. Φουρίκη, Γ. Κόλια, Ν. Πλάτωνος, Δ. Πασχάλη, Ἀγ. Τσοπανάκη, Χ. Παπαχριστοδούλου, Κ. Χατζηγιάννου, Κ. Στεργιοπούλου, Α. Παπαδοπούλου, Κ. Μέρτζιου, Χ. Σούλη, Ἰω. Θωμοπούλου, Α. Κατσουροῦ, Δ. Β. Βαγιακάκου κ.ἄ.

Ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ σημειωθῆ ἡ προσφορὰ τοῦ Κ. Ἀμάντου. Ἡ πρώτη ἐπιστημονικὴ ἐργασία του, ἡ ὁποία ἐνεκρίθη ὡς διδακτορικὴ διατριβὴ εἰς τὸ Μόναχον τῷ 1903 εἶναι σχετικὴ μὲ τὰς καταλήξεις τῶν νεοελληνικῶν τοπωνυμίων: Die Suffixe der neugriechischen Ortsnamen. Ὁ Ἀμαντος ἔκτοτε μέχρι τοῦ θανάτου του δὲν ἔπαυσε μελετῶν τοπωνύμια καὶ ὀνόματα καὶ ἀπὸ καθέδρας διδάσκων νὰ τονίζῃ τὴν ἀξίαν αὐτῶν διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ ἔθνους. Ὅ,τι ἔκαμνεν ὁ Λάμπρος εἰς τὸν «Ν. Ἑλληνομνήμονα» ἔκαμνε καὶ ὁ Ἀμαντος εἰς τὰ «Ἑλληνικά». Ἡ περὶ τὴν βυζαντινὴν ἱστορίαν καὶ τὰς πηγὰς αὐτῆς εἰδικὴ ἀσχολία του πολλάκις τὸν ἔφερεν εἰς ἐπαφὴν μὲ βυζαντινὰ τοπωνύμια καὶ ὀνόματα. Ἐχων δὲ τὴν ἱστορικὴν γνῶσιν, ἀλλὰ καὶ τὸν γλωσσικὸν ὀπλισμὸν ἔνεκα τῆς ὑπηρεσίας του εἰς τὸ Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῆς Ἀκαδημίας ἠδύνατο καλύτερον καὶ ἀσφαλέστερον νὰ ἐρευνᾷ καὶ νὰ κρίνῃ τὰ τοπωνύμια καὶ τὰ ὀνόματα, καθὼς καὶ τὰ ἐκ τούτων δημιουργούμενα προβλήματα. Ἐκ τῶν τοπωνυμικῶν τούτων μελετῶν ἤγετο εἰς τὴν ἐξαγωγὴν σπουδαίων ἐθνολογικῶν συμπερασμάτων. Ἐπὶ πλέον δὲν ἔπαυε νὰ παρακινῆ τοὺς φοιτητὰς εἰς τὸ φροντιστήριόν του πρὸς συλλογὴν καὶ μελέτην τῶν τοπωνυμίων τῆς ἐπαρχίας των. Εἰς ἑκατὸν περίπου ἀνέρχονται αἱ ἐργασίαι του, αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τοπωνύμια καὶ ὀνόματα, εἰς ἱστορικὰ καὶ ἐθνολογικὰ ζητήματα ἐπὶ τῇ βᾶ-

1. Πβ. καὶ Ἰω. Καλιτσουνάκιν, Ἡ ἀναβίωσις τῶν κλασσικῶν σπουδῶν ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως καὶ ἐντεῦθεν, ΕΕΦΣΠΑ 8 (1957/8), σ. 413 - 414.

σει τῶν τοπωνυμίων διὰ τὴν περίοδον τοῦ Βυζαντίου καὶ τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, ἤσκησε δὲ τόσῃ ἐπίδρασιν ὥστε δὲν εἶναι ὑπερβολὴ νὰ λεχθῆ ὅτι πολλοὶ τῶν νεωτέρων σήμερον ἐν Ἑλλάδι ἀσχολουμένων μὲ τὴν μελέτην τῶν τοπωνυμίων εἶναι μαθηταὶ τοῦ φροντιστηρίου τοῦ Ἀμάντου.

Ὁ μελετῶν σήμερον τὰ Ἑλληνικὰ τοπωνύμια ἔχει νὰ ἀντιμετωπίσῃ πολλὰ προβλήματα. Ἡ μακρὰ φιλολογικὴ παράδοσις, ἡ προεκταθεῖσα ἔτι περαιτέρω διὰ τῶν νέων εὗρημάτων τῆς ἀρχαιολογίας (πινακίδες Πύλου καὶ Κνωσοῦ), ὁ μακρὸς καὶ πολυκύμαντος ἱστορικὸς βίος τοῦ ἔθνους, αἱ ποικίλαι συμφοραὶ καὶ πολλαὶ ἐθνικαὶ του ἐξάρσεις εἶναι στενωῶς συνδεδεμένα μὲ τὰ τοπωνύμια καὶ τὰ ὀνόματα.

Πολλὰ τούτων ἀρχόμενα ἀπὸ τῆς ἀπωτέρας ἀρχαιότητος ἔφθασαν μέχρις ἡμῶν ἀμετάβλητα, ἄλλα ἠλλοιώθησαν ὡς πρὸς τὴν μορφήν καὶ ἄλλα ἐξηφανίσθησαν ὑπὸ τὸ βῆρος δυσμενῶν συνθηκῶν, ἄλλα διεμορφώθησαν κατὰ περιστάσεις καὶ περιόδους σημαντικὰς διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ ἔθνους, ἄλλα τέλος διέπλασσε ἢ διαπλάσσει αὐτὸς οὗτος ὁ νέος Ἕλλην. Ἐπομένως τὸ ἔργον τοῦ τοπωνυμιολόγου εἶναι δύσκολον καὶ βαρὺ, διότι συνδέεται καὶ μὲ ἄλλας ἐπιστήμας, ὡς τὴν Γλωσσολογίαν, Ἱστορίαν, Λαογραφίαν, Ἀρχαιολογίαν καὶ Ἐθνολογίαν, τῶν ὁποίων τὰ πορίσματα ὀφείλει νὰ παρακολουθῆ καὶ νὰ γνωρίζῃ.

Ὁ τοπωνυμιολόγος ἔχει σήμερον νὰ μελετήσῃ τοπωνύμια 1) Προελληνικά, 2) Ἑλληνικά, α') Ἀρχαῖα, β') Βυζαντινά, γ') Νεοελληνικά, 3) Ξένα, α') Σλαβικά, β') Φραγκικά, γ') Ἀλβανικά, δ') Τουρκικά, ε') Βενετικά καὶ ς') Κουτσοβλαχικά.

Εἰς τὴν μελέτην τῶν τοπωνυμίων τούτων ἀξιόλογος εἶναι ἡ ἑλληνικὴ προσφορά, ἂν ἐξαιρέσῃ κανεὶς τὸν τομέα τῶν Προελληνικῶν τοπωνυμίων, εἰς τὴν ἔρευναν τῶν ὁποίων προέχει ἡ συμβολὴ τῶν ξένων μελετητῶν.

Ἰδωμεν λοιπὸν τὴν γενικὴν καὶ τὴν ἐπὶ μέρους ἐργασίαν.

* * *

Ἐκ τῶν Γενικῶν βοηθημάτων σημειώνομεν τὰ ἑξῆς :

Περὶ τῆς διαιρέσεως τοῦ Βασιλείου καὶ τῆς διοικήσεως αὐτοῦ, Ἐφημ. Κυβερν. 1, 1833, ἀριθμ. 12. Ν. Λιανοπούλου, Διοικητικὴ νομοθεσία. Ἐν Ἀθήναις 1925. Ἐν τόμῳ Α', σ. 564 - 573 περὶ τοπωνυμίων. Αἰτιολογικὴ Ἐκθεσις Β.Δ. Ὁδηγία Ἐπιτροπῆς κλπ. Κατάλογος τῶν προσφυγικῶν συνοικισμῶν Μακεδονίας μετὰ τὰς νέας ὀνομασίας, ἐν Θεσσαλονίκῃ 1928 (Γενικὴ Διεύθυνσις Ἐποικισμοῦ Μακε-

δονίας), σσ. 63. Πίναξ μετονομασιῶν προσφυγικῶν συνοικισμῶν Μακεδονίας (Ἐπιτροπὴ ἀποκαταστάσεως προσφύγων. Γενικὴ Διεύθ. Ἐποικ. Μακεδ.) ἐν Θεσσαλονίκῃ. Πίναξ μετονομασθεισῶν κοινοτήτων καὶ συνοικισμῶν τοῦ Κράτους, ἐν Ἀθήναις 1929 (Ἐπιτροπὴ Ἐσωτ.). Ἐπίσημος ὁδηγὸς ταχυδρομείων καὶ τηλεγραφείων μετὰ τῶν ΤΤΤ Γραφείων, ἐν Ἀθήναις 1935. Λεξικὸν τῶν δήμων, κοινοτήτων καὶ συνοικισμῶν τῆς Ἑλλάδος, ἐν Ἀθήναις 1936. Ν. Λεβίδης, Λεξικὸν τῶν δήμων, κοινοτήτων καὶ συνοικισμῶν τῆς Ἑλλάδας, ἐν Ἀθήναις 1936. Γ. Στεφάνου, Πλήρες γεωγραφικὸν λεξικὸν τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήναις 1937, σσ. 502. Α. Θ. Δρακάκη - Σ. Ι. Κουνδούρου, Ἀρχεῖα περὶ τῆς συστάσεως καὶ ἐξελίξεως τῶν Δήμων καὶ κοινοτήτων 1836 - 1936 καὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως τοῦ Κράτους, Ἀθήναις, τόμ. Α' 1939, σσ. 464, τόμ. Β', 1940, σσ. 473 - 943. Ὀνοματολόγιον τῶν ἐκτελούντων τηλεφωνικὴν ὑπηρεσίαν Κέντρων, γραφείων καὶ τηλεφώνων, ἔκδ. ΟΤΕ, ἐν Ἀθήναις 1957. Λεξικὸν τῶν Δήμων, Κοινοτήτων καὶ Συνοικισμῶν τῆς Ἑλλάδος, ἐν Ἀθήναις 1961, σσ. 245 (ἔκδ. Ἐθν. Στατ. Ὑπηρ.). Στοιχεῖα συστάσεως καὶ ἐξελίξεως τῶν δήμων καὶ κοινοτήτων (ἀπὸ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ Νόμου ΔΝΖ' τοῦ ἔτους 1912 καὶ ἐφεξῆς) ἐπιμελεία Ἐπιτροπῆς Ἐσωτερικῶν, Διευθύνσεως τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως, Ἐκδοσις τῆς Κεντρικῆς Ἐνώσεως Δήμων καὶ Κοινοτήτων τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήναις, τόμοι 50 (εἰς δι' ἕκαστον νομόν), 1961 - 1962. Δρ. Μανσόλα, Γενικὸς πίναξ τῶν δήμων τοῦ κράτους, 1836, σσ. 70. Ι. Σταματάκη, Πίναξ χωρογραφικὸς τῆς Ἑλλάδος, ἐν Ἀθήναις 1846, σσ. 98. Ἰακ. Ραγκαβῆ, Τὰ Ἑλληνικά, ἤτοι περιγραφὴ γεωγραφικὴ, ἱστορικὴ, ἀρχαιολογικὴ καὶ στατιστικὴ τῆς ἀρχαίας καὶ νέας Ἑλλάδος, τόμος 3, ἐν Ἀθήναις 1853. Στ. Βουτυρᾶ, Λεξικὸν Ἱστορίας καὶ Γεωγραφίας, ἐν Κωνσταντινουπόλει, τόμ. 1 - 9 (1869 - 1890). Πολυτίμης Κουσκούρης, Γεωγραφία τῆς ἀρχαίας καὶ νέας Ἑλλάδος μετὰ σημειώσεων καὶ παραπομπῶν πρὸς ἀρχαίας καὶ νέας πηγὰς, ἐν Ἀθήναις 1854, σσ. η' + 144. Θ. Ἰωαννίδου, Στατιστικὴ τοῦ συνοικισμοῦ καὶ τῆς ταχυδρομικῆς γραμμῆς τῆς Ἑλλάδος, περιέχουσα πίνακας τῶν νομῶν, τῶν ἐπαρχιῶν τῶν δήμων, τῶν πόλεων, τῶν κωμοπόλεων καὶ τῶν χωρίων μὲ τὰς ἀποστάσεις καὶ τὸν πληθυσμὸν, ἐν Πάτραις, 1871, σσ. 200. Γ. Κρέμου, Ἱστορικὴ Γεωγραφία τῆς ἀρχαίας, μεσαιωνικῆς καὶ νέας Ἑλλάδος, ἐν Ἀθήναις 1878, σσ. 214. Ἰω. Μ. Νουχάκη, Νέος χωρογραφικὸς πίναξ περιέχων τοὺς νομούς, τὰς ἐπαρχίας, τοὺς δήμους, τὰς πόλεις, κωμοπόλεις, χωρία, τὰς ἀποστάσεις, τὸν πληθυσμὸν τῆς Ἑλλά-

δος, ἐν Ἀθήναις 1885, σσ. 205. Τοῦ αὐτοῦ, Ἑλληνικὴ Χωρογραφία², τ. 1-2, ἐν Ἀθήναις 1901. Ν. Γ. Πολίτου, Τὰ ὀνόματα τῶν Δήμων, Ἐπετ. Παρνασσοῦ 3 (1899), σ. 54-80 [καὶ ὡς ἀνάτυπον 1899, σσ. 27 = Λαογρ. Σύμμ. Α' (1920), σ. 149-170,]. Τοῦ αὐτοῦ, Ἐπιτροπεία Τοπωνυμιῶν τῆς Ἑλλάδος, Λαογρ. Σύμμ. 2 (1909), σ. 422-426. Περὶ τῆς τοπογραφικῆς σημασίας τῶν ἐκκλησιῶν ἐν Ἑλλάδι πρὸς ἀναγνώρισιν ἀρχαίων ἱερῶν, Λαογρ. 4 (1912-1913), σ. 12-21. Ἡ μεταβολὴ τῶν τοπωνυμιῶν, Ἐμπρὸς 1914, 2 Νοεμβρ. Γνωμοδοτήσεις περὶ μετονομασίας συνοικισμῶν καὶ κοινοτήτων ἐκδιδόμεναι ἀποφάσει τοῦ Ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν, Ἀθῆναι 1920, σσ. 175 [= ἀνάτυπον τῶν 4, 5, 6 τόμ. Λαογρ.]. Σ. Κοντογόγου, Διορθωτικὰ εἰς τὰ Ἐθνικὰ Στεφάνου τοῦ Βυζαντίου, Ἀθηνᾶ 2 (1890), σ. 342-349. Τοῦ αὐτοῦ, Κριτικαὶ παρατηρήσεις καὶ διορθώσεις εἰς τὰ Ἐθνικὰ Στεφάνου, αὐτόθι 4 (1892), σ. 401-463. Ἰω. Τσικοπούλου, Μελέτη περὶ λεξικοῦ τῆς καθ' ἡμᾶς δημώδους γλώσσης. Ἀρχεῖα τῆς νεωτέρας Ἑλληνικῆς γλώσσης ἐκδιδόμενα ὑπὸ τοῦ Συλλόγου «Κοραῆς», ἐν Ἀθήναις 1892, σ. 32-36. Α. Μηλιαράκη, Μεσσαριά. Ἱστορικαὶ ἔρευναι περὶ τοῦ ὀνόματος τούτου ὡς γεωγραφικοῦ, ΔΙΕΕ 4 (1892), σ. 423-474 [πβ. ΒΖ 3 (1894), σ. 218], Γ. Χατζιδάκι, Περὶ τοῦ ἐτύμου τῆς λέξεως Μεσαρέας, Ἀθηνᾶ 6 (1894), σ. 3-64, 473. Τοῦ αὐτοῦ, Δύο λέξεις περὶ τῆς λέξεως Μεσαρέας, αὐτόθι 12 (1908), σ. 205. 21 (1909), σ. 503. 36 (1924), σ. 203 [= Γλωσσ. Μελέτ., σ. 115-179. Κ. Σ. Γούναρη, Τοπωνυμιῶν τινῶν ἔρευναι, Ξενοφάν. 4 (1906), σ. 404-408. Α. Σκιᾶ, Τὰ ὀνόματα τῶν θέσεων Ἀθῆναι τῆς 6 Σεπτεμβρ. 1908. Τοῦ αὐτοῦ, Αἱ τοπωνυμῖαι ἀνά τὴν Ἑλλάδα. Πῶς θὰ ἐπιβληθῶσιν, αὐτόθι τῆς 12 Φεβρ. 1908. Σ. Λάμπρου, Ἀντιστοιχίαι τοπωνυμιῶν (ἀρχαίων καὶ νέων ἐκ κώδικος τοῦ 17 αἰ.), Ν. Ἑλλ. 6 (1909), σ. 486-488. Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ κλήσεως τόπων τινῶν, αὐτόθι 7 (1910), σ. 88, Ὀνομασίαι πόλεων καὶ χωρῶν (ἐκ κώδικος τοῦ 18 αἰ.), αὐτόθι, σ. 97-98. Ὅσαι τῶν πόλεων μετωνομάσθησαν ὕστερον, αὐτόθι 16 (1922), σ. 405. Ὀνομασίαι τόπων τινῶν. Ἐκ τοῦ Ἰβηρικοῦ κώδικος 382, αὐτόθι 18 (1924), σ. 295-297. Κ. Ἀμάντου, Die Suffixe der neugriechischen Ortsnamen, München 1903, σσ. 82. Τοῦ αὐτοῦ, Τοπωνυμῖαι εἰς -ᾶδες, -ᾶδα, -ᾶδος, Ἀθηνᾶ 22 (1910), σ. 190-192, τοπωνυμῖαι εἰς -ωτός, -ωτό, αὐτόθι, σ. 202-203, τοπωνυμῖαι εἰς -ᾶτα, αὐτόθι, σ. 203-204, τοπωνυμῖαι εἰς -έζα, αὐτόθι, σ. 204. Ὀνόματα νήσων, Βυζαντ. Μεταβυζ. 1 (1929) II, σ. 1-5. Ἡ σημασία τῶν νέων

Ἑλληνικῶν τοπωνυμίων, *Onomata* (1952), σ. 1-3. Κ. Παπαμιχαλοπούλου - Γ. Κρίτσα, Αἱ Ἑλληνικαὶ νῆσοι, ἐν Ἀθήναις 1911, σσ. 144. Α. Ἀδαμαντίου, Ἡ μετονομασία τῶν τοπωνυμίων τῆς Ἑλλάδος, Νέα Ἑλλάς 30 Μαρτίου 1914. Σ. Κυριακίδου, Ἑλληνικὴ Λαογραφία, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1922, σ. 384-392. Ἰω. Σαρρῆ, Περὶ τῆς ἐργασίας πρὸς μεταβολὴν τῶν τοπωνυμίων, Ἀθηνᾶ 35 (1923), σ. 249. Joh. Kalitsunakis, Grammatik der neugriechischen Volkssprache von Alb. Thumb (Sammlung Göschen), Berlin 1928, σ. 64-72. Ἀρχιμανδρ. Κ. Ζαχαροπούλου, Τὰ φαιδρὰ τῆς μετονομασίας τῶν χωρίων, Ἡμερ. Δ. Μακεδ. 1929, σ. 35-39. Σ. Μενάρδου, Περὶ τῶν συνθέτων ἀπὸ τοῦ ἔσω καὶ ἔξω τοπωνυμίων, ΕΕΒΣ 8 (1911), σ. 338-341. Π. Κοτζιά, Γλωσσολογικὰ παρερμηνεύματα τοπωνυμίων, Ἐκδρομ. 7 (1935), σ. 281-282. Μ. Τριανταφυλλίδη, Νεοελληνικὴ Γραμματική. Α' Ἱστορικὴ Εἰσαγωγή, Ἀθῆναι 1938, σ. 570-579, 595-596. Γ. Λέκκα, Αἱ 750 μεταλλικαὶ πηγαὶ τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1938, σσ. 292. Σ. Μάνεση, Ἡ κατάληξις -ίδι, ὡς περιληπτικὴ ἐν τοπωνυμίοις, Λεξικογρ. Δελτ. 4 (1942-1948), σ. 149-153. Γ. Κόλια, Ἡ σημασία τῶν τοπωνυμίων, Πάν 1947, σ. 97-98. Ι. Δημητριάδου, Τὰ τοπωνυμικὰ τῶν χαρτῶν, ΔΓΥΣ 8 (1948), τευχ. 30, σ. 3-7. Δ. Γεωργακᾶ, Περὶ Ἑλληνικῶν τοπωνυμίων εἰς -αινα, Ἀθηνᾶ 38, (1948), σ. 15-32. Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ τινῶν τοπωνυμίων εἰς -α, αὐτόθι, σ. 45-49. Ν. Πλάτωνος, Ἡ σημασία τῆς ἐπιβιώσεως τῶν ἀρχαίων τοπωνυμίων, Κρητ. Ἔστ. 1 (1949), τ. 3, σ. 12-13, τ. 4, σ. 12-14. Γ. Γραφιοῦ, Σπηλαιολογικὰ τοπωνύμια, Πάν 20 (1950), σ. 184-185, σ. 24-25. Ν. Βέη, Πρῶτες κρατικὲς φροντίδες γιὰ τὰ τοπωνυμικὰ τῆς χώρας, Φιλολογ. Πρωτοχρ. 9 (1952), σ. 111-114. Ε. Πλατάκη, Ἡ λαϊκὴ ὀνομασία τῶν ἱαματικῶν πηγῶν τῆς Ἑλλάδος, Πάν 25 (1955), τ. 245-246, σ. 12, 16. Ἰω. Ἀβραμάντη, Ἡ σημασία τῶν τοπωνυμίων στὴ λαογραφία, Ποντ. Ἔστ. 9 (1958), σ. 4055-4056. Ι. Α. Θωμοπούλου, Τί σημαίνει τὸ τοπωνύμιο «Ἑλληνικά», *Onomata* 1 (1952), σ. 13-21. Τοῦ αὐτοῦ, Τὰ τοπωνυμιά μας, ἡ ἀξία καὶ τὰ προβλήματα τους, Θεσσαλονίκη 1938, σσ. 81. Κ. Α. Ρωμαίου (ἀκαδ.), Τόποι καὶ τοπωνύμια, Πελοπονν. 5 (1961), σ. 21-45.

Ἐξεταστέα τέλος καὶ τὰ οἰκεία ἄρθρα τῶν Ἐγκυκλοπαιδικῶν Λεξικῶν, ὅπου δύναται τις νὰ εὑρῇ τοπωνυμικὰς εἰδήσεις. Μεταξὺ τῶν ἀνωτέρω σημειοῦμεν καὶ τοὺς *Πορτολάνους*, περὶ ὧν βλ. Π. Ζερλέν-

του, Ἐκ τῶν νησιωτικῶν. Γεωγραφικά, Ἱστορικά, Γλωσσικά, Νησιωτ. Ἐπετ. 1 (1918), σ. 5-8 καὶ κυρίως A. Delatte, Les Por-
tulans Grecs, Paris 1947, σσ. 399¹.

Τὰς ἐπὶ μέρους ἑλληνικὰς τοπωνυμικὰς ἐργασίας διακρίνομεν ὡς ἀκολούθως :

Ι. ΤΟΠΩΝΥΜΙΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ ΚΑΤ' ΕΙΔΟΣ²

1) ΠΡΟΕΛΛΗΝΙΚΑ

Ἡ γνῶσις τῆς προϊστορικῆς Ἑλλάδος στηρίζεται κυρίως ἐπὶ ἀρχαιολογικῶν καὶ ὀνοματολογικῶν ἐρευνῶν. Ἡ θέσις καὶ ἡ μελέτη τοῦ προβλήματος τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ P. Kretschmer³ κατέδειξεν ὅτι τὰ προϊστορικά τοπωνύμια καθὼς καὶ τὰ προϊστορικά ὀνόματα θεῶν, ἡρώων καὶ λαῶν εἶναι σπουδαιότατοι ἐθνολογικοὶ μάρτυρες διὰ νὰ ἐπιλύσωμεν τὰ διάφορα προβλήματα τῆς προϊστορικῆς Ἑλλάδος τῇ βοήθειᾳ τῆς Γλωσσολογίας. Τελευταίως τὸ θέμα τοῦτο προήχθη διὰ τῶν ἐργασιῶν τοῦ M. Ventris καὶ J. Chadwick⁴ καὶ πλειάδος ἄλλων μετὰ ταῦτα εὐρωπαϊῶν μελετητῶν. Τὴν νεωτέραν σχετικὴν βιβλιογρα-

1. Ἐκ τῶν ἐργῶν τῶν ξένων σημειώνομεν ἀκόμη τὰ : E. Curtius, Peloponnesos, 2 v. Gotha 1851-1852, C. Bursian, Geographie von Griechenland, τ. 2. Leipzig, 1862-1872, L. Grasberger, Studien zu den griechischen Ortsnamen, Würzburg 1888, Aug. Fick, Vorgriechische Ortsnamen als Quelle für die Vorgeschichte Griechenlands, Göttingen 1905, R. Dawkins, The Place-names of Later Greece, Philological Society's Transactions 1933, σ. 1-45, S. Romanský, Les noms de quelques villes dans la Macédoine, Revue Macédonienne 4 (1928), σ. 74-84, 175-178, P. Skop, Ortsnamenstudien zu de administrando imperio des K. Porphyrogenetes, Zeitschr. f. Ortsnamenforsch. 4 (1928), σ. 213-244. Henry and Renée Kahane, Italienische Ortsnamen in Griechenland, Athen 1940.

2. Συμπληρωματικῶς δεόν νὰ ἐξετάζωνται καὶ αἱ τοπωνυμικαὶ μελέται κατὰ περιφερείας, περὶ ὧν βλ. κατωτέρω.

3. Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache, Göttingen 1896.

4. M. Ventris - J. Chadwick, Documents in Mycenaean Greek, Cambridge 1956, σσ. XXXI + 452, J. Chadwick, The decipherment of Linear B. 1961, σσ. 160 [μετάφρ. ὑπὸ Δ. Τζωρτζίδη, Γραμμικὴ Β. Ἡ πρώτη ἑλληνικὴ γραφή, Ἀθήναι 1962, σσ. 176]. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ πρώτη ἑλληνικὴ γραφή, ΕΕΦΣΠΑ 12 (1901/2), σ. 515-530. — Ἡ γέννησις τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς, Αὐτόθι, σ. 531-544.